NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA MATN TURLARINING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Nuriddinova O‘lmasoy Vapoyevna
Yangi asr universiteti dotsent v.b., PhD

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga oid tadqiqotchilarning ilmiy-nazariy qarashlari, nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda matndagi leksik birliklar va matn turlarining lingvodidaktik asoslari haqida ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy kompetensiya, kompetentlikka asoslangan yondashuv, bilim, ko‘nikma, malakalar majmui, lingvodidaktik asoslar, matn turlari.*

Azaldan xalqimiz, buyuk mutafakkirlarimiz aniq, ravon, tushunarli so‘zlashga, fikrini to‘liq, mazmundor, ta’sirchan yozma yoritishga, og‘zaki va yozma savodxonligini takomillashtirishga e’tibor qaratgan. Xususan, mutafakkir olim Forobiyning ta’kidlashicha, “…Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan ism(nom)larni qanday tartibga solishni hamda substansiya va aksidensiyaning joylashishini va bundan chiqadigan natijani ifodalovchi hikmatli so‘zlarni va nutqni qanday tuzishni o‘rgatadi”[2;67]. Nutqni adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda tuzishda matnning ahamiyati salmoqli o‘rin egallaydi. “Matn”so‘zi rus va ingliz tili ilmiy manbalarida nashr etilgan adabiyotlarda “tekst” (lotincha “textum” asosida shakllantirilgan “text”) shaklida ishlatilib, “bog‘lanish”, “birikish”, “aloqa” kabi ma’nolarni ifodalaydi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da kontekst – [lot. contextus – qo‘shilish, ulanish, bog‘lanish] - q. matn. Muayyan bir kontekst har bir so‘zning, ma’lum bir leksemaning konkret, mavhum bo‘lmagan aniq ma’nosiga oydinlik kiritadi degan ma’noni bildiradi. Shu nuqtayi nazardan “kontekst” so‘zining lug‘aviy ma’no va semantik birlik sifatidagi xususiyatidan, mohiyatidan kelib chiqib aytish joizki, “kontekst” atamasi nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda muhim terminlardan biri sanalib, tilshunoslik va mantiqqa oid leksema bo‘lib, grammatik, morfologik ifodalarni muayyan ma’lumot matni asosida tushunishga yordamchi vositadir. Bu ta’limiy vosita bilan nutqiy vaziyatida bu holatning nazariy-konseptual asosini yoritishni ta’minlaydi. Shu sababli o‘quvchilarda kontekstli yondashuvga yo‘naltirishda, nutqiy kompetentlikni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. “Matn voqelik – ong – olam nazariyasi – matn tuzuvchi-retsepiyent – matn proyeksiyasidan iborat tizim unsuri hisoblanadi”[7;14]. Matn tuzuvchi respondent konteksning ma’no va mazmunning mutanosibligini sodir bo‘layotgan voqelikni grafik vositalar orqali aks ettirish ta’sir darajasini oshiradi hamda grammatik-assotsiativ mohiyatni tadqiq qilishni kengaytiradi. Bizning fikrimizcha, matn komponentlarida matn proyeksiyasi nutq uyg‘unligiga moslashishi zarur.

Olima D.Muhamedova matn atamasini quyidagicha qayd qiladi: “1)matn deyilganda, tugal mazmunga ega bo‘lgan bir yoki undan ortiq gaplardan tuzilgan ifoda; 2)qissa, roman, gazeta yoki jurnal maqolasi, ilmiy monografiya, har xil turdagi hujjatlar va shu kabi nutqiy asarlar mazmuni”[4;35]. Bizningcha, matn tugal mazmunni ifodalashi bilan birga matn sarlavhasini yorituvchi, aniqrog‘i, kontekstni to‘liq ifodalash uchu fikrlar ketma- ketligi keltiriladi.

“Matnni sintaktik jihatdan mazmuniga ko‘ra va leksik-grammatik vositalar yordamida o‘zaro bog‘langan gaplar yig‘indisi tarzida tushunish ham xato sanalmaydi. Matn deganda murakkab sintaktik butunlik va erkin gaplardan iborat butunlikni tushunish kerak. Matnning sintaktik tahlili gaplar o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish, matnni gapdan kattaroq sintaktik birliklarga, murakkab sintaktik butunlikka parchalashni o‘z ichiga oladi”[8;19]. Ayonki, matn tarkibini matn sarlavhasini yoritib beruvchi gaplar jamlanmasi tashkil etadi. Bu gaplar inson miyasida birin-ketin tizimlashtiriladi, bu jarayonda o‘ylash, mulohaza qilish, eslash, ba’zi ko‘rinishlar ko‘z oldida gavdalantirish, xulosa qilish natijasida nutqda yuzaga keladi. Nutq jarayonida gaplar guruhlanadi, mavzu jihatdan qurilishi va ohangiga ko‘ra birlashadi va alohida sintaktik birlik – murakkab sintaktik butunlik hosil qiladi. Biroq matndagi barcha gaplar ham murakkab sintaktik butunlikka kirmaydi, ayrimlari uning tarkibiy qismi bo‘lmaydi. Matn strukturasida sintaktik birliklarlar bir silsila bo‘lib ongli harakatlanadi. Shaxslar matn orqali bir necha yil oldingi shaxslarning bir-biriga bo‘lgan kommunikativ munosabatidan xabardor bo‘ladi. Bir so‘z bilan aytganda, matn ajdodlarning munosabatlarini avlodlarga yetkazishda ham xizmat qiladi.

Matn yaratilishi modullariga axborot generatori va artikulyatorlari kiradi. Nutq, xususan, matn yaratilishi nafaqat semantik va grammatik qonuniyatlarga, balki axborotni bayon qilishning o‘ziga xos qoidalariga ham bo‘ysunadi. Har bir matnning o‘ziga xosliklari tahlil asosida oydinlashadi, matnga ixtiyoriy tanlangan so‘z, so‘z birikmasini yoki tafakkurimizdagi muayyan gapni kirita olmaymiz. Chunki, bu kolorit matndan anglashiladigan ma’noga va ifodalangan mazmunga mos kelmaydi. Shuning uchun matn g‘oyasi uchun foydalanilgan turli leksik, morfologik, sintaktik birliklar ma’lum maqsadni ko‘zlab, lisoniy qoidalar asosida biriktiriladi va so‘zlarni yozish orfografiyasiga, ishoraviy belgilarning ishlatilish o‘rniga rioya qilish kerak. Matnni sintaktik tahlil qilish uchun o‘quvchilardan tilshunoslikning “Leksikologiya”, “Morfologiya”, “Frazeologiya” bo‘limlari haqida yetarlicha bilimga ega bo‘lishi talab qilinadi. Xususan, frazeologik birliklarni butunligicha bir so‘zga teng kelgan holda sintaktik tahlil qilishi uchun iborani matndan aniq topa olishi va iboralarning ko‘chma ma’noda qo‘llanilishi, ularning statik holatda tahlilga olinishi nazarda tutiladi. Ushbu tushunchaning g‘oyaviy-nazariy tavsifi tadqiqotchi M.Yo‘ldoshevning badiiy matn lingvopoetikasining tadqiqiga bag‘ishlangan monografiyasida batafsil bayon etilgan[3;5]. Badiiy matnning tahlili va muhokamasi o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga asos bo‘la oladi.

“O‘quvchining ona tili ta’limi jarayonida egallagan ko‘nikma va malakalari u yaratgan matnda aks etadi. Bu parametr bo‘yicha ta’lim sifatining natijasini baholashda o‘qituvchi tomonidan o‘quvchi egallagan quyidagi ko‘nikmalarning darajasi aniqlanadi: a)fikrning mantiqiy izchillikda ifodalanganligini aniqlash; b)fikrlash, mavzuning murakkablik darajasini aniqlash (sodda, murakkab, konkret, mavhum va hokazo); d)tavsifning mavzuga muvofiqligini va tasnif qiymatini aniqlash; e)tavsifda tilning ifoda vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish darajasini aniqlash; f)imloviy (yozma) savodxonlikning sifatini aniqlash. Ona tili ta’limi jarayonida pedagogikaning ta’lim va tarbiya birligi tamoyiliga rioya qilinadi hamda izchil amalga oshirib boriladi”[6;21]. O‘quvchilar o‘zaro so‘zlashuv va nutqiy vaziyatda nutqini mantiqiy izchil ifoda qilishi uning kognitiv- kommunikatsion yondashuvlarga egaligidan dalolat beradi. O‘zbek tili ta’limi tarixiga oid adabiyotlar, ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zgalar fikrini va matn mazmunini anglash malakasi bolaning og‘zaki bayon qilinayotgan o‘zgalar fikrini hamda yozma matn mazmunini anglay olish darajasini aniqlash maqsadida kiritilgan. Bu parametr o‘zgalar fikrini va matn mazmunini anglash hamda uni og‘zaki qayta bayon qila olish darajasini aniqlaydi[5;7]. Matn turlarining kognitiv-semantik tomonidan o‘rganish, fikrlar orasidagi lokal-informativ bog‘liqlik propozitsiyalarning jamlash, umumlashtirish bosqichlarini keltirib chiqaradi. “Ma’lum bo‘ladiki, matnni o‘qib tushunish, o‘qib eshittirilgan matn mazmunini tushunish, matnni yod olish o‘quvchilarning retseptiv va reproduktiv nutqinigina o‘stirishga yordam beradi”[10;61]. Matnni o‘qib tushunish hamda matn mazmunini tushunish ko‘nikmalari bo‘limlardagi olgan bilimlari va fikrlash mahsuli sinovdan o‘tadi. Metodist Sh. Sariyev matn mazmunini o‘rganish va tahlil qilish, idrok qilish uchun ifodali o‘qish va yod olishga, matndagi voqealarga munosabat bildirish, voqealar tizimi va tasviriy vositalarni aniqlashga, matndagi asosiy g‘oyani aniqlashga, matn mazmunini qayta hikoyalashga, matndagi ma’lumotlarga tayanib hikoyani davom ettirishga, izlanish va ijodiylikni talab qilishga, lug‘at ishiga, mustaqil ravishda hikoya tuzish yoki yozishga doir savol-topshiriqlar ishlab chiqqan[11;54]. Shuningdek, hikoyani davom ettirish orqali ijodkorlik, kreativlik o‘sadi, Buning natijasida esa ravon so‘zlash, o‘rinli gapirish bilan bog‘liqligi mustahkamlanadi. Metodist olima U.Masharipovaning fikricha, “Ona tili darsliklariga kiritiladigan mashq materiallari quyidagi mezonlar asosida tanlanishi o‘quvchilar nutqiy ko‘nikma va malakalarini o‘stirishning muhim omili sanaladi:

-bog‘lanishli matn xarakterida bo‘lishi;

-o‘rganilayotgan til bilimini o‘zlashtirishni ta’minlashi va mustahkamlashi;

-o‘quvchilar hayotiga bog‘liq va yoshiga mos bo‘lishi;

-davr taraqqiyotini o‘zida aks ettirishi;

-ta’limning shu bosqichida o‘qitiladigan fanlar bilan bog‘lanishi”[9;34].

Matndagi ilmiy konsept va badiiy ifoda muhim belgi sanaladi. Matn asosida proporsional moslashtirish, mazmun uyg‘unligi e’tiborli jihatlardan biri sanaladi. Shuningdek, proporsional so‘zi

lotinchadan olingan bo‘lib *proporsionalis*-mos, mutanosib, teng degan ma’noni anglatadi. O‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini matn turlari orqali rivojlantirish modeli nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish metodlari, vositalari, kommunikativligi hamda o‘zlashtirish darajalari dinamikligini ta’lim maqsadlariga proporsional moslashtirish asosida quyidagi bosqichlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois matnning quyidagi jihatlariga e’tibor qaratdik: matnga mutanosib leksik, morfologik, sintaktik birliklarni qo‘llash; kontekstga grammatik konstruksiyali qurilmalarni moslashtirish; ilmiy terminlarni ifodalash va kommunikativlikning dinamikligini rivojlanshtirish; matn mazmunidan mantiqiy fikrlash va subyektiv munosabatni o‘stirish.

O‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini matn turlari orqali rivojlantirishdagi samarani ko‘zlovchi maqsadlardan biri ularning so‘z boyligini oshirishdir. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, badiiy asar matni ustida ishlash va badiiy kompetensiyani rivojlantirishni nutqiy kompetensiya bilan proporsional tarzda moslashtirib o‘stirish ayni haqiqatdir. N.Abdurahmonovning “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”[1;24]da o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish hamda badiiy asarlardan olingan matnlar ustida ishlashning ijobiy natijalari haqida fikr yuritilgan. Ayonki, “Ona tili” darsliklarida ilmiy, rasmiy, publitsistik matnlar bilan birga badiiy matnlar ham o‘rin olgan. Badiiy matnni tahlil qilish va uni talqin qilish vositasida o‘quvchilarning so‘zni ishlatish va matnga mos so‘zlarni tanlab qo‘llash ko‘nikmalari hosil bo‘ladi, badiiy idrok, tafakkur o‘sadi. Ularda matn mazmuniga mos leksik birliklarning ma‘nolari va farqli jihatlarini bilgan holda so‘z qo‘llash mahorati shakllanib boradi. Buning natijasida og‘zaki va yozma savodxonlik darajalarining o‘sish ko‘rsatkichi rivojlanadi.

Demak, ilmiy matnning mazmunini saqlagan holda qayta uni so‘zlab, gapirib berish ulardan ilmiy terminlarni mukammal bilish va so‘zlarning ma’nodoshlari bilan almashtirib nutqida qo‘llashni tatbiq qilish o‘rinli. Bizning fikrimizcha, sintaktik birliklar o‘quvchilardan grammatik bilimlar majmuyidan foydalanishni taqozo qiladi. Bir so‘z bilan aytganda, bog‘lanishli matn va gaplarning semantik birikishi, so‘zlarning tobe va teng bog‘lanish bo‘yicha bilimlarni amaliy qo‘llashni talab qiladi. Bu faoliyatda nutq rivoji, ijodiy va ilmiy tafakkur o‘sish, ilmiy-nazariy bilimlarga tayanish, pedagogik jarayonda o‘quvchi psixologiyasiga e‘tibor qaratish, ularni baholash, motivlarni aniqlash yaxlit holda mujassamlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдураҳмонов Н. Ўзбек тили ўқитиш методикаси.1989. –Б.176
2. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол фанлари номзоди дисс.автореф. –Тошкент:ЎзМУ, 2008. - 12-13б.
3. Богуславский А.. Введение в психолингвистику. Москва, 2001. –С.270
4. Долгова О.В. Синтаксис как наука о построении речи. –М: Высшая школа, 1980. –С.40-41.
5. Natalia Dmitrievna Galskova. Examining Content and Language Integrated Learning (CLIL) Theories and Practices. DOI: 10.4018/978-1-7998-3266-9.ch001. –P.20, Moscow
6. Nunan.D. “Listening in language Learning”. In “Methodology in Language Teaching” Eds. Jack C.Richards, Willy A.Renandya, Cambridge university press 2002. –P. 432.
7. Преемственность и перспективность в обучении русскому языку. –1982. –С-63
8. Сафарова Р.Г. Шахсни шакллантириш омиллари\\ Таълим тараккиёти Ж.. 2001. –Б.60-63.
9. Зиёдова Т.У.Она тили таълими жараёнида ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш. Пед.фан.ном. ...дисс. –Тошкент, 1995. 16-19 б
10. Мавлонова К. Она тили фанини адабиёт фани билан бадиий матн орқали интеграциялаб ўқитиш методикасини такомиллаштириш. Пед.фан. ном. ... дисс. –Тошкент, 2019. – Б.30
11. Ma’murov B.B. O‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan o‘quv-biluv jarayonini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari: ped.fan.nom.diss. avtoref. –Toshkent, 2009. –B.12.